

مقایسه تاریخ نگاری دوره آل بویه و دوره سلجوقیان

معصومه روستا طالب آباد

دانشجوی دکتری رشته تاریخ دانشگاه معارف قم

چکیده

بی تردید، شناخت منابع تاریخ نگاری از مهمترین ابزارهای شناخت فرهنگی جوامع بوده و در هر دوره، متناسب با حمایت یا عدم حمایت دولت‌ها و حکومت‌ها و متناسب با میزان اثر بخشی، تساهل و تعصب مذهبی، این موضوع، متفاوت خواهد بود. دوره آل بویه و سلجوقیان از دوره های مهم محسوب می شود، لذا این نوشتار در صدد بررسی گزارش‌های موجود از منابع متعدد در این دو دوره، پالایش این اطلاعات برای مقایسه این دو در اهتمام به تاریخ نگاری، انواع تاریخ نگاری‌ها و مراکز علمی و قوانین می باشد. به همین جهت و در این پژوهش، منابع متعدد تاریخ نگاری عصر سلجوقیان و دوران آل بویه و رویکرد نگارشی مولفان متناسب با تنوع و تعدد مورد بررسی قرار گرفته است. طبعاً نوع نگارش کتب تاریخی، تناسب تامی با تاثیر ارتباط و وابستگی و عدم وابستگی آن به حکومت داشته است که نسبت به مورخان عصر سلجوقی و آل بویه این مهم، قابل دریافت می باشد. به همین جهت، مسئله اصلی این پژوهش تفاوت ها و تقارن های شیوه تاریخ نگاری در این دو حکومت است که با توجه به نوع نگرش دینی و تفاوت های حاکم بر بویهیان و سلاجقه، می تواند نکات جالب و مهمی را برای ما روشن کند. طبعاً دستیابی به فرضیه مورد نظر، باعث به دست آوردن تکاپوهای علمی و حوزه‌های نوآورانه عالمان در علم تاریخ-نگاری است. همچنین نشان دادن تفاوت‌های پیشرفت علمی در دوره آل بویه و سلجوقی و روشن نمودن زمینه‌های اجتماعی و انگیزه‌ها و محرک‌های این عالمان نیز در این خصوص، قابل توجه خواهد بود.

کلید واژه‌ها: آل بویه، سلجوقیان، تاریخ -نگاری، بویهیان و تاریخ نگاری، سلاجقه و تاریخ نگاری

مقدمه :

پرداختن به اخبار گذشتگان همواره امری است که مورد علاقه همگان است و البته این اشتیاق زمانی مضاعف میشود که تاریخ منابع تاریخی و علت تالیف آن در ادوار گذشته را مورد بررسی قرار دهیم . پرداختن به میزان منابع علمی هر دوره نیاز به شناخت اموری دارد. از ادوار مهم اسلامی حکومت آل بویه و حکومت سلجوقیان است که از جهاتی نسبت به ادوار دیگر دارای امتیاز است. برای شناخت منابع تاریخی نگاشته شده در این دوران، نوع تاریخ نگاری منتخب آن، موضوعات و مسائل مورد بررسی در آن، حامیان و اهتمام دولت برای حمایت از ایشان باید مورد بررسی دقیق قرار گرفته شود و برای تشخیص بهتر وضعیت هر دوره، به قیاس آنها پرداخته شود، ابتدای امر وضعیت علمی هر دوره و خصوصاً وضعیت تاریخ نگاری مورد بررسی قرار گرفته و در ضمن معرفی کتب تاریخی نوشته شده در آن دوران به بقیه سوالات پاسخ داده می شود. هر کدام از ادوار به جهت علمی دارای نوآوری هایی در زمینه تاریخ نگاری بوده است که ضمن معرفی آنها توضیحات مختصری نیز داده شده است. مسائل و موضوعاتی که برای مورخ ایجاد انگیزه میکرده تا به امر تاریخ نگاری اهتمام ورزد متفاوت بوده است لذا گاهی مورخ در صدد نگارش تاریخ عمومی بر آمده و کل آفرینش را از ابتدا تا زمان خود مورد بررسی قرار می هد و گاه انگیزه های درباری، او را به سمت نگارش تاریخ امیران سوق می دهد. بر همین اساس است که تاریخ نگاری متناسب با گونه های مختلف آن در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است که توضیحات مفصل آن در متن خواهد آمد. از آنجا که روش مورخین برای پرداختن به تاریخ نگاری متفاوت است این تحقیق بر آن است که روش های مورخین این دو دوره را به تفکیک روش تحلیلی، روایی و ترکیبی مورد بررسی قرار دهد. اهتمام هر مورخ برای نگارش اثر خود یا از طریق رجوع به منابع متعدد صورت میگیرد یا از طریق رجوع به منابع متنوع. لذا در این تحقیق ارزیابی مختصری نیز نسبت به این امر صورت گرفته است. قابل ذکر است بعد از تفحص های صورت گرفته اثر منسجمی که به صورت مبسوط تاریخ نگاری را در این دو دوره مورد بررسی قرار داده باشد و سوالات مطرح شده در پژوهش پیش رو را پاسخ داده باشد یافت نشد. با این حال برخی از آثاری که-چه به صورت عمومی (در قالب بررسی تاریخ نگاری ایران) یا به نحو اختصاصی- به تاریخ نگاری این دو دوره پرداخته است را به اختصار معرفی میکنیم .

۱. از منابعی که تاریخ نگاری را در عصر سلجوقی و آل بویه مورد بررسی قرار داده میتوان به مقدمه کتاب *تاریخ ایران* بعد از اسلام تالیف مرحوم دکتر زرین کوب / اشاره کرد. / ابتدا/ منابع تاریخی را / از حیث منابع تاریخی عمومی، محلی، فهارس و... معرفی نموده است. / البته / انواع این مآخذ در تمام ادوار تاریخ ایران از حیث کثرت یکسان نیستند. با توجه به معرفی انواع تواریخ در اثر دکتر زرین کوب برخی از منابع مربوط به تاریخ نگاری عصر سلجوقی و آل بویه در اثر ایشان معرفی شده است.

۲. کتاب درآمدی بر تاریخ نگاری ایرانی اسلام اثر سید ابوالفضل رضوی . این اثر شامل دو بخش که هر بخش شامل فصول متعددی است . **بخش اول: تاریخ نگاری و جایگاه آن در اسلام و بخش دوم: جایگاه تاریخ نگارانه مورخان ایرانی است. بخش دوم،** اثر جایگاه تاریخ نگارانه چهار مورخی که در قرون سوم تا ششم هجری می زیسته اند را مورد بررسی قرار می دهد که برخی از این **مورخان صاحب تالیف در دوران سلجوقیان و آل بویه بوده اند.**

۳. تاریخ نگاری در ایران عصر سلجوقی تالیف ناصر صدقی . در این اثر آن بخشی از جریان تاریخ نگاری سلجوقی و متون این دوره مورد نظر است ، که با پدیده های تاریخی تغییرات و دگرگونیهای سیاسی مرتبط با ظهور و افول سلجوقیان ارتباط دارد. لذا بخشهای دیگری از تاریخ نگاری سلجوقی که مربوط به شرایط تاریخی مذکور نبوده و مولفان آن ، مقاطع تاریخی مربوط به ظهور و افول نظام سلجوقی را درک و تجربه نکرده اند یا دغدغه تاریخ نگاری آن را نداشته اند از حیطه این اثر خارج می باشد.

۴. تاریخ نگاری فارسی (سامانیان، غزنویان، سلجوقیان) تالیف جولی اسکات میثمی . در این کتاب اهمیت تاریخ نگاری فارسی در طول سه قرن (قرن های دهم تا دوازدهم میلادی/ چهارم تا ششم هجری قمری) بررسی شده است و علل پیدایش تاریخ نگاری فارسی و پیوند آن با تاریخ نگاری عربی و تاریخ نگاری در ایران پیش از اسلام، را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده در تلاش است تا تاریخ نگاری فارسی را در تاریخ نگاری اسلامی جای دهد و از طریق مقایسه آن با تاریخ نگاری عربی و حتی تاریخ نگاری اروپا، از نگرش مورخان ایرانی به تاریخ تا پایان قرن دوازدهم میلادی تصویر دقیقی ترسیم کند.

۵. از جمله کتب، کتاب تاریخ ایران اسلامی تالیف استاد رسول جعفریان است. کتاب «تاریخ ایران اسلامی» مروری نسبتاً گذرا به دوره ای بس طولانی از تاریخ ایران اسلامی است. تحولات عمده سیاسی، نظامی و تا حدودی فرهنگی- تمدنی و علمی - اجتماعی ایران را در دوره های متعدد ولو به نحو اختصار در بردارد. یکی از این مظاهر فرهنگی پرداختن به علوم و یکی از شاخه های علوم پرداختن به تاریخ نگاری است که در عصر سلجوقی یکی از ادوار حکومتی تاریخ ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

۶. کتاب دولت سلجوقی تالیف احمد کمال حلمی نیز مطالبی هرچند پراکنده در ارتباط با تاریخ نگاری دوره سلجوقی دارد. تاریخچه پیدایش این دولت متناسب با وضعیتی که در آن آغاز حکمرانی صورت گرفته، علاوه بر این اماکن تحت سیطره حکومتی ایشان، پرداختن به مظاهر تمدنی این عصر که یکی از آنها پرداختن به علوم که از جمله آنها شاخه تاریخ نگاری این عصر است بخشهایی از مطالب کتاب را به خود اختصاص داده است.

۷. از آثاری که به تاریخ نگاری در عصر آل بویه پرداخته است، پایان نامه تاریخ‌نگاری شیعه در دوره آل بویه در مکتب بغداد تالیف محمدصادق‌ان هرات است. در این اثر کتابهای تاریخی شیعیان مورد بررسی قرار گرفته است.

با مطالعه دقیق مطالب بالا امکان بررسی وضعیت علم و دانش به طریق عموم و امر تاریخ نگاری خصوصا در دوره قابل ارزیابی است و نقش حکومت و دولتها را نیز در ارتقای سطح علم و فرهنگ میتوان مورد شناخت قرار داد. برای پاسخ به سوال اصلی پژوهش این موارد را بایستی به دست آوریم سوال مهمی که اساسا، ساختار سیاست حکومت اسلامی و اهتمام ایشان در رویکرد تاریخ‌نویسان سلجوقی و آل بویه چه تأثیری داشته و تا چه میزان، این اثرگذاری قابل اثبات است؟ علاوه بر این وضعیت تاریخ نگاری در دوره مورد نظر چه بوده و نقش دولت و حکومت در تاریخ نگاری چیست؟ مضاف بر این که باید ببینیم نوآوری های تاریخ نگاری هر دوره چه بوده و منابع مورد استفاده مورخین و روش ایشان مبتنی بر چه مواردی است؟

۲. وضعیت شناسی تاریخ نگاری در دوران آل بویه

قبل از پرداختن به موضوعی برای شناخت بیشتر و عدم افتادن در ورطه تکرار مطالب باید وضعیت آن را واکاوی کرد. تاریخ دولت آل بویه که عصر زرین فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی است؛ در قرون چهارم و پنجم هجری (۳۲۲-۴۴۷) بخشهای گسترده ای از قلمرو خلافت شرقی در مرکز و غرب ایران را فرمانروایی کردند. تمدن طلایی این دوره علاوه بر تعلیم و آموزه های اسلامی، حاصل همت و پشتکار عالمان و متعلمان، و دستاورد حمایت‌های مادی و معنوی امیران و وزیران بویه‌ای و محصول رفتار ملایم و توام با تسامح و تساهل آنان با پیروان ادیان و مذاهب مختلف است. مثل نصب وزرای حامی علم و فرهنگ یا تأسیس مراکز علمی و آموزشی همچون مساجد، بیمارستانها، کتابخانه ها، خانقاهها و رباطها و حمایت مادی و معنوی از عالمان و متعلمان از جمله شرکت در مجالس درس، از جمله علوم مورد بررسی تاریخ نگاری است که به شکوفایی تمدن اسلامی ایرانی مدد رسانده است.^۱

در دوره آل بویه نگارش کتابهای تاریخی نقش مهمی در تولید علم ایفا می کند گرچه به جز چند کتاب معروف، سایر منابع تاریخی ایشان معرفی نشده است. در اهمیت نوشته‌های تاریخی شیعیان در دوران

۱. امینه، دکتر سپهری، نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه، ص: ۵۱-۷۸

حاکمیت آل بویه همین بس که بدانیم تعدادی از این کتابها، در زمره‌ی -
بزرگ ترین منابع تاریخی اسلام محسوب می شوند. بابررسی کتاب های تاریخی نوشته شده در این دوره، در
روشن ساختن هرچه بیشتر وضعیت تاریخ نگاری، اهتمام می ورزیم.^۲

۳. تاریخ نگاری / این دوره

۱. تاریخ عمومی

تاریخ های عمومی مشتمل بر تاریخ آغاز آفرینش تا پایان عصر مولف، تاریخ انبیا و اقوام پیش از اسلام ، اخبار
امرا و فرمانروایان و دولت های مختلف را مورد بررسی قرار میدهد.^۳

❖ **تجارب الامم** اثر احمد بن محمد رازی (د ۴۲۱ ق / ۱۰۳۰ م)، معروف به احمد بن علی ابن
مسکویه است. او در تجارب الامم (چ قاهره، ۱۳۷/۲، ۱۳۶) به « کثرت مجالسات» خود با ابو
محمد مهلبی، وزیر معز الدوله بویه ای (وزارت: ۳۳۹-۳۵۲ ق) اشاره کرده و یادآور می شود
که یکی از منابع او در وقایع سال ۳۴۰ ق به بعد، اطلاعات شفاهی از وقایع روزگار وزارتش
بوده است. مسکویه در مقدمه گوید که تاریخ مردمان و زندگینامه ها و اخبار شهرها و نامه های
تاریخ را خوانده است که نشان از تعدد منابعی است که وی در نوشتن تاریخش از آن سود
جسته است. مسکویه در درجه نخست، بر طبری، و سپس بر منابع دیگری که از برکت
کتابخانه های بزرگ آل بویه در اختیار داشته، تکیه کرده است.^۴ اهمیت این کتاب در تحقیق
پیش رو از جهت ثلث پایان کتاب است؛ که به بیان رویدادهای معاصر خود پرداخته و اخبار
جهان اسلام مخصوصا دوران امارت آل بویه را در آن آورده است. او تاریخ را از نگاه عبرت و
تجربه امت ها می نگرد. دو کتابهای تاریخ عمومی دیگر را که در این دوره به نگارش در آمده
عبارت است از کتابهای المنتظم ابن جوزی و الکامل ابن اثیر، که توضیحات آن خواهد آمد.

۲. تواریخ محلی و جغرافیای تاریخی:

^۲صادقیان هرات، تاریخ نگاری شیعه در دوره آل بویه در مکتب بغداد، ص ۱

^۳سجادی، علم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۱۴۱ و ۱۴۲

^۴نرم افزار تاریخ ایران اسلامی، کتابشناسی

از سده سوم تا ششم هجری برای هر شهری، تاریخ های متعددی تالیف شد. محتوای این نوع کتاب ها را، معنای نام هر شهر، و وضعیت جغرافیا و عالمان آن تشکیل میداد.^۵

❖ حسن بن محمد بن حسن شیبانی قمی مولف کتاب **تاریخ قم**، کتابش را به دستور صاحب بن عباد نوشته است. این کتاب اثری در تاریخ و جغرافیای شهر قم و فرهنگ و جامعه این شهر همچون جغرافیا، محلات، روستاها و ابنیه آن، اطلاعات مربوط به خراج مناطق گوناگون قم و اطراف آن، شرح ماجرای مهاجرت عرب به قم و نیز « ذکر اخبار ایشان در ایام جاهلیت و ذکر قبایل و عشایر ایشان » است. اصل عربی کتاب تاکنون به دست نیامده و آنچه امروز در دسترس است ترجمه ۵ باب کتاب است.^۶

❖ **البیرونی فی تحقیق ماللهند من مقوله مقبوله فی العقل او مزدوله معروف به «الهند»** تالیف ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی دانشمند مشهور و پراوازه ایرانیاست. کتاب، با موضوعاتی درباره عقاید دینی، آراء فلسفی، ادبیات، تقویم، نجوم، جغرافیا و آداب و رسوم هند، و مردم هندوستان است. از لحاظ تاریخی، اولین کتابی است که یک فرهنگ را نشان داده و از جنبه تاریخ ادیان نیز اهمیت دارد.^۷

❖ کتاب **احسن التقاسیم** نوشته مقدسی است که به وصف راهها و شهرها پرداخته است. این کتاب تاریخ جغرافیای شهرها و راههای سده چهار را بدست میدهد.^۸ متن کتاب بر اساس مشاهدات و تجزیه تحلیل های عالمانه مولف است .

به این نوع تاریخ نگاری در این سده بسیار پرداخته شده است از نمونه این آثار میتوان اشاره کرد به: حدود العالم ابن حوقل، أشکال العالم ابو عبدالله جیهانی، المسالك والممالك ابن خردادبه، البلدان ابن فقیه همدانی.^۹

۳. فرهنگنامه ها، وزارت نامه ها، طبقات، رجال و فهارس

۵ جعفریان رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، ص ۱۸۴

۶ عنرم افزار تاریخ ایران اسلامی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۴، ص ۳۰۱-۳۰۲.

۷ جعفریان رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، ص ۱۸۲.

۸ جعفریان، رسول، همان، ص ۱۸۵

۹ همان، ص ۱۸۴

فرهنگنامه عبارت است از، کتابی که شامل لغات یک زبان و شرح آنها است.^{۱۰} کتابهای مشتمل بر شرح احوال وزرا یا احصاء ایشان با عنوان وزارت نامه معرفی شده است. کتابهایی که به یک صنف مردم از حیث مرتبه، درجه، رسته میپردازد. رجال نیز به معنی پرداختن به شرح احوال مردان خاص که در فقه منظور اسناد حدیث است. فهارس اوراقی که به اول یا آخر کتاب افزوده میشود و در آن اسامی کتابها یا چیزهای دیگر را درج میکنند.^{۱۱}

❖ **فهرست اُسماء مصنفی الشیعۀ** معروف به «رجال نجاشی» تألیف ابو الحسین، احمد بن علی بن احمد نجاشی (۳۷۲- ۴۵۰ هجری) است. این کتاب از جمله اصول اولیه رجال است که نجاشی آن را به عنوان فهرستی برای اسامی مؤلفین شیعه تألیف کرده اند. از آنجا که نجاشی به علم انساب بسیار مسلط بوده؛ برای شناخت رجال، شناخت انساب را یک مسئله لازم دانسته است. مؤلف تنها به اسم یا کنیه اکتفا نکرده؛ بلکه لقبها و اسماء و کنیه‌های مختلف یک راوی را بیان کرده است. تاریخهایی مانند ولادت و وفات و تاریخ گرفتن اجازه و... در بسیاری موارد ذکر شده است.^{۱۲}

❖ **کتاب معرفه الناقلین که اختیار الرجال یا اختیار معرفه الرجال** معروف به **رجال کشی** می‌باشد، از تألیفات ابو عمرو، محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی، از علما و بزرگان نیمه اول قرن چهارم هجری است. شیخ طوسی نام کتاب را «معرفه الناقلین عن الأئمة الصادقین علیهم السلام» دانسته و بنا بر آنچه نقل شده کتاب معرفه الناقلین که بسیار غلط داشته که ایشان آن را تلخیص نموده و در سال ۴۵۶ هجری برای شاگردش املاء کرده و آن را «اختیار معرفه الرجال» نامیده است. رجال کشی و فهرست نجاشی مهمترین کتابهای این فن هستند و حجتی برای همه محققین است. بر خلاف فهرست شیخ و رجال نجاشی که نام مؤلفین شیعه را با نام کتابهایشان آورده‌اند و هدفشان اثبات کثرت نویسندگان و کتب شیعیان است و جنبه رجالی کتاب جنبه‌ای فرعی است نه غرض اصلی نویسنده. این کتاب با رجال شیخ طوسی نیز روشی کاملاً متفاوت دارد چرا که شیخ در رجال در صدد جمع آوری اسماء اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام است و در بسیاری موارد تنها نام راویان را ذکر کرده و توضیح اضافه‌ای ندارد؛ اما در اینجا هدف اصلی جرح و تعدیل روات است، نه جمع آوری اسامی آنها. کشی در کتاب خویش به ذکر روایات پیرامون شخصیت راویان و اصحاب ائمه علیهم السلام اکتفا کرده و هیچگونه اظهار نظری نکرده است. این کتاب مشتمل بر نام راویان ثقه و ضعیف است. پس وجود نام یک راوی در این کتاب دلیل موثق بودن یا شیعه بودن او نیست. کتاب

^{۱۰} اعمید، حسن، فرهنگ عمید، جلد ۳، ص ۱۸۳۷

^{۱۱} همان، ص ۱۸۶۱

^{۱۲} برگرفته از کتابشناسی نرم افزار جامع فقه اهل بیت

کشی و اختیار الرجال آن، هیچ یک ترتیب منظمی ندارند، عده‌ای از بزرگان همچون سید یوسف بن محمد بن زین العابدین عاملی اقدام به مرتب نمودن آن کرده‌اند.^{۱۳}

❖ **کتاب (التاجی)** در اخبار دیالمه اثر ابواسحاق ابراهیم بن هلال حرانی، ادیب عرب، کاتب و نویسنده و در بلاغت و شعر مشهور بود. معزالدوله دیلمی دیوان رسائل خود را به او سپرد و پس از وفات معزالدوله همین سمت را در خدمت پسرش عزالدوله دیلمی داشت. در دوره تصدی وی نامه‌هایی به انشای او جهت عضدالدوله دیلمی ارسال شد که سبب رنجش و کدورت عضدالدوله گشت. عضدالدوله وی را به زندان افکند. برای رهائی، در زندان کتاب **التاجی** را در تاریخ آل بویه به نام عضدالدوله که جدیداً لقب «تاج الملک» یافته بود تألیف کرد و عاقبت از زندان آزاد شد.^{۱۴}

❖ **تحفه الامراء فی تاریخ الوزراء** که معروف به اخبار الوزراء و کتاب الوزراء و تاریخ (الوزراء) تألیف ابوالحسن هلال ابن محسن بن ابراهیم صابی است. متن کتاب قسمتی از تاریخ خلافت عباسی، در قالب شرح حوادث دوران وزارت سه تن از وزرای مقتدر عباسی است و به جهت اشمال بر رسائل و اسناد دولتی و گزارش‌های مستقیم از دستگاه خلافت، برای مطالعه تاریخ و ساختار اداری و سیاسی و اجتماعی عصر عباسیان و آگاهی از تأثیر نظام اداری ایرانی و احیاناً روم شرقی بر تشکیلات دیوانی اسلامی، ارزشمند به شمار می‌رود. از آنجا که صابی از جوانی به امور و مکاتبات دیوانی اشتغال داشته است؛ امکان دسترسی او را به اسناد و مدارک دیوانی و بهره‌گیری از آن‌ها در تألیف **تحفه الامراء** فراهم ساخته و به اثرش اعتباری خاص بخشیده است.^{۱۵}

۴. فتن و حروب

کتابی که با این محتوا نوشته شده عبارت است از:

❖ **الجمال و النصره لسیدالعترة فی حرب البصرة**، اثر حمد بن محمد بن نعمان، معروف به شیخ مفید اعلی الله مقامه است. مقام علمی شیخ مفید سبب شد عضدالدوله مکرر به دیدار او می‌آمد و در محضرش عرض ادب می‌نمود. این کتاب، به زبان عربی و درباره جنگ جمل است.^{۱۶}

^{۱۳} برگرفته از کتابشناسی نرم افزار جامع فقه اهل بیت

^{۱۴} حاجی خلیفه، مصطفی ابن عبدالله، ترجمه تقوی، مال نواریخ، صفحه: ۳۰۷.

^{۱۵} دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «تحفه الامراء فی تاریخ الوزراء»، شماره ۳۳۳۵.

^{۱۶} برگرفته از کتابشناسی نرم افزار جامع الاحادیث

۵. گاه شمار

❖ **الآثار الباقية عن القرون الخالية**، اثر ابوریحان، محمد بن احمد بیرونی است که به زبان عربی و احتمالا در حدود سال ۳۹۱ق، نگاشته شده است. این کتاب، درباره نجوم و تاریخ انواع و اقسام تقویم- های ملت ها، اعیاد رسمی امت ها، دوران های تاریخی برخی سلسله های بزرگ، تاریخ مدعیان پیامبری و آداب و رسوم ایرانیان پیش از اسلام و بعد از آن نیز آگاهی هایی به دست می دهد.^{۱۷}

ب. روش تاریخ نگاری دوره آل بویه

روش های مورخین هر دوره در امر تاریخ نگاری متفاوت است. ابتدا به انواع روشهای تاریخ نگاری اشاره ای مختصر کرده و سپس به نوع نگارش مورخین هر دوره پرداخته می شود.

روش روایی: در این روش ذکر روایات مختلف درباره حوادث و اخبار تاریخی با درج سلسله اسناد به طور کامل یا ناقص یا بدون آن است و به این سبب میتوان آن را روش روایی در تاریخ نگاری خواند.^{۱۸}

با استناد به اظهار نظر بزرگان پیرامون نوع نگارش اتخاذی ایشان روش روایی است. " شیخ مفید بدون هیچگونه تعصب تمام نظریات و سخنان را با امانت کامل آورده، حتی سخنان مخالفین امیر المؤمنین علی علیه السلام را نیز آورده و این خود بر ارزش و اعتبار کتاب افزوده است. مؤلف در این کتاب به بسیاری از منابع مهم اهل تسنن نیز اشاره دارد. شیخ مفید در این کتاب به روایات و سخنانی از حضرت علی علیه السلام اشاره دارد که در دیگر کتاب های روایی ما موجود نمی باشد و این خود دلیل بر آن است که ایشان بر منابعی که هم اکنون به دست ما نرسیده دسترسی داشته است.^{۱۹}

روش ترکیبی: در این روش مورخ به جای ذکر روایات مختلف یک واقعه، از راه مقایسه و ترکیب و ایجاد سازگاری میان روایات گوناگون، واقعه مذکور را طی یک روایت توضیح میدهد. مورخ در این روش آنچه را بادیدگاه خود مناسب می بیند از میان واقعیتهای تاریخی پیوسته، برمیکزیند.^{۲۰}

روش ابن بلخی علاوه بر نقل روایت از گذشتگان همچون: حمزه اصفهانی و تاریخ طبری و در بخش مسائل مالی و دیوانی، کتاب خراج جعفر بن قدامه؛ کوشیده است تا دریافت هایش را بر کتاب بیفزاید و نتیجه آن شده است

۱۷ جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، ص ۱۸۲.

۱۸ سجادی، صادق، علم زاده، هادی، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۴۴

۱۹ شیخ مفید، الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة.

۲۰ سجادی، علم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۵۱

که پاره‌ای از اطلاعات موجود در فارس‌نامه، کاملاً دست اول و خاص و منحصر به این کتاب می‌باشد و در هیچ اثر دیگری مشاهده نمی‌شود.

روش تحلیلی: در این روش غالباً مورخ در کنار نقل روایت ترکیبی، به تحلیل، تبیین و بررسی علل و نتایج آن می‌پردازد. گاه نویسندگان با توجه به اوضاع سیاسی و علمی و فکری زمان خود دیدگاهی خاص نسبت به تاریخ و هدف آن داشته و گاه به تعلیل بعضی فرایندهای تاریخی و نتیجه گیری از آن پرداخته اند لذا در زمره روش تحلیلی قرار می‌گیرند.^{۲۱}

از جمله آثار با روش تحلیلی، کتاب تاریخ عمومی تجارب الامم ابو علی مسکویه است. دیدگاه او در تاریخ دیدگاهی عملی و اخلاقی است و به نظر او ذکر حوادث یا واقعه نگاری صرف نمیتواند این هدف را تحقق بخشد؛ مگر آنکه حوادث مشابه با یکدیگر مقایسه شود و علل و اسباب پیروزی ها ، شکست ها، ظهور و انقراض دولتها ذکر گردد.^{۲۲} این دیدگاه جز در قالب روش تاریخ نگاری تحلیلی میسر نیست.^{۲۳}

ج. مساله های تاریخ نگاری آل بویه

ازجمله مسائل پرداخته شده در کتب تاریخی این دوره، پرداختن به روابط آل بویه با خلیفه، مقر حکومتی آل بویه، گزارش از شخصیت‌های مهم این دوره، نزاع میان امرای آل بویه و دیگران است.^{۲۴}

د. منبع شناسی تاریخ نگاری در دوره آل بویه (از حیث تعدد یا تنوع)

گاه مورخین برای نگارش اثر خود از منابع متعدد استفاده میکنند ولی هیچ تنوعی در این منابع کثیر وجود ندارد و گاه برای نگارش، تنوع منابع را ملاک قرار میدهند. لذا از این حیث آثار مورخین این دوره مورد توجه و بررسی قرار داده شده است.

◀ شیخ مفید در نگارش کتاب **الجمال** از یک یا چند منبع مشخص یا از یک طریق و یا یک شکل معینی بهره نگرفته است. دسته اول کتاب‌های روایاتی است که ایشان از آنها نام برده، اما چگونگی استفاده و حتی در برخی موارد، مقدار استفاده ایشان کاملاً مشخص نیست. منابع یاد شده اگرچه بیشترشان

۲۱ سجادی، صادق، علم زاده، هادی، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۵۴

۲۲ همان، صص ۵۴ و ۵۵

۲۳ همان، ص ۵۵

۲۴ جولی اسکات میثمی، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۲۵۲

تاریخی است، اما خودشان لزوماً نوشته‌های تاریخی نیستند، بلکه ممکن است برخی از آن‌ها آثار ادبی یا مربوط به علوم دیگر باشند. لذا بهره ایشان در نگارش اثر مذکور تنوع منابع نه تعدد آن است.^{۲۵}

مسکویه در آغاز مقدمه کتابش **تجارب الامم** گوید تاریخ مردمان و زندگینامه‌ها و اخبار شهرها و نامه‌های تاریخ را خوانده است. این خود نشانه تعدد منابعی است که وی در نوشتن تاریخش از آن سود جسته است.^{۲۶}

این بلخی در کتاب **فارسنامه**، از موثق‌ترین اطلاعات در کتب مختلف سود برده تا کاری تحقیقی و قابل اعتماد را عرضه بدارد. نتیجه آن شده که پاره‌ای از اطلاعات کتاب، کاملاً دست اول و منحصر به این باشد.^{۲۷} پس میتوان اذعان کرد کار ایشان تلفیقی از تعدد و تنوع منابع است.

مقاتل الطالبیین یکی از آثار تألیفی ابو الفرج اصفهانی است. ایشان برای تألیف کتاب خود از منابع متعدد کتبی بهره گرفته است. ایشان به علت رویکرد اختصار گویی در کتابشان؛ گاه همه اساتید مربوط به اخبار را ذکر نمی‌کند. روش کار ایشان بیان نام کامل و نسب فرد و گاه نام مادران وی را تا جد اعلی می‌باشد. در پایان روایات، معمولاً اشعاری را که در رثا یا مدح آن فرد سروده شده است، ذکر می‌کند. از دیدگاه تحقیقات تاریخی، منابع مورد استفاده ابو الفرج در این کتاب از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این منابع، غالباً به صورت سلسله اسناد در سراسر کتاب پراکنده‌اند.^{۲۸} از کتابهایی که بیشتر مؤلفانی که ابوالفرج به آنان استناد کرده، نخست باید از کتاب المغازی ابن اسحاق یاد کرد که ابوالفرج از طریق استادش محمد بن جریر طبری از آن بهره برده است. وی گاه از ابومخنف نیز از طریق احمد بن عیسی از حسین بن نصر بن مزاحم نقل روایت می‌کند. گاه نیز واسطه روایت او از ابومخنف احمد بن حارث خراز بوده که خود از مدائنی نقل قول کرده است.^{۲۹}

الارشاد تألیف شیخ مفید حاوی اخبار و روایات ائمه اهل بیت علیهم‌السلام است. مؤلف در نگارش این کتاب از منابع قبل از خود همچون مقاتل الطالبیین، کافی و کتاب الغیبه سود جسته است، کتاب در دو جزء تنظیم شده است. مؤلف، در این کتاب، به بیان بسیاری از حوادث تاریخی مربوط به زندگی اهل بیت (ع) پرداخته و شماری از عقاید شیعه را مطرح کرده است. وی، مطالب را با ذکر

^{۲۵} قاسم، خانجانی، مقاله منابع شیخ مفید در گزارش‌های تاریخی.

^{۲۶} نرم افزار تاریخ ایران اسلامی، کتابشناسی

^{۲۷} فارسنامه ابن بلخی / بنیاد فارس شناسی، صفحه: ۱

^{۲۸} کتابشناسی نرم افزار نور السیره

^{۲۹} آذرنوش، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، مقاله شماره ۲۴۴۹.

سند آورده و این کار ارزش و اعتبار کتاب را بالا برده است.^{۳۰} با گفتار اتخاذ شده از نگارش کتاب ایشان چنین بر می آید که رویکرد ایشان بر تعدد منابع است.

در دوران آل بویه تغییر و تحول جدی در امر تاریخ نگاری از جهت روشی صورت نگرفته است ولی از آنجا که با تسلط آل بویه بر حکومت اسلامی، شیعیان از آزادی عملی بسیار چشمگیری نسبت به دوران قبل برخوردار شده بودند، برای اثبات حقانیت خود مثل دوران قبل لازم به تقیه کردن و مخفی کردن مطالب خود نداشتند و به راحتی در صدد بیان وقایع تاریخی آن دوران بر می آمدند.^{۳۱} تاریخ نگاری در این دوران به معنای بررسی بینش ها و روش ها در نگاشته های تاریخی شیعیان در عصر آل بویه به عنوان یکی از مهم ترین ادوار تاریخ تشیع است تا شاخصه ها و نوآوری های تاریخ نگاری این دوران را در فرایند تحولات اجتماعی بازگو نماید.^{۳۲}

۴. وضعیت شناسی تاریخ نگاری در دوران سلجوقیان

دولت سلجوقیان در سال ۴۲۹ ه. ق تاسیس شد^{۳۳} و در سال ۵۱۱ ه. ق به دست اتابکان سرنگون گردید.^{۳۴} گسترش علوم مختلف در این زمان و اهتمام و حمایت های دولتهای سلجوقی از ایشان امری غیر قابل انکار است. از علومی که در این دوران وجود داشت علم تاریخ نگاری بود. از خاندان سلجوقی نیز، که جانشین سلسله غزنوی شد، تک نگاری مهمی به عربی موجود است.^{۳۵} برخی از کتب تاریخی نوشته شده در این عصر از بین رفته است از این نمونه میتوان به کتابهای تاریخ ابوطاهر خاتونی، تاریخ انوشیروان بن خالد، ملک نامه که نویسنده آن ناشناخته است و مشارب التجارب این فندق اشاره کرد.^{۳۶}

ظهير الدين نيشابوري مولف تاریخ سلجوقنامه و محمد بن علی راوندی مولف راحه الصدور در آخرین دهه های حکومت سلجوقی تاریخ این سلسله را شروع به نگارش کردند؛ مورد حمایت این سلسله بودند زیرا هر دو نفر در دربار سلجوقی خدمت میکردند.^{۳۷}

۳۰ کتابشناسی نرم افزار جامع الاحادیث

۳۱ جلیلیان، مقاله نقش حکومت آل بویه در توسعه فرهنگ شیعی، ص ۱۱۹-۱۳۲

۳۲ تاریخ نگاری شیعه در دوره آل بویه در مکتب بغدادیان، ص ۶

۳۳ حلمی، احمد کمال الدین، دولت سلجوقیان، چاپ ۴، ص ۱۸

۳۴ همان، ص ۶۱

۳۵ دوارد براون، تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ج ۲، ص ۱۵۸

۳۶ فروزانی، سید ابوالقاسم، سلجوقیان از آغاز تا فرجام، ص ۴۸۰

۳۷ جولی اسکات میثمی، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۲۸۹

نامه و مرسلات که توسط سلجوقیان برای خلفا و امرا و ... نوشته میشد همانند نامه سلجوقیان که به دنبال پیروزی بر مسعود سند تاریخ نگاری دیگری در این دوره به حساب می آید.^{۳۸}

اثر عقد العلی للموقف الاعلی توسط افضل الدین احمد بن حامد کرمانی نوشته شد که نمونه بارز سبک مصنوع دیوانی است. زیرا نویسنده ندیم فرمانروای سلجوقی کرمان است.

راحه الصدور و آیه السرور تالیف راوندی است. اثری است که رویدادهای مهم را حذف کرده و در عوض حاوی انواع داستان ها و نقل قول ها است و حاوی چند فصل موضوعات غیرتاریخی است. گرچه مرسوم نیست تاریخ را با شعر آغاز کنند ولی راوندی این سبک را برای نگارش کتاب تاریخی اش اتخاذ نموده است.^{۳۹}

۵. گونه و شعبه های تاریخ نگاری در دوره سلجوقیان

۱. تواریخ محلی و جغرافیای تاریخی:

❖ **تاریخ بیهقی** در اوائل نیمه دوم از قرن ششم هجری تالیف ابو الحسن علی بن زید معروف باین فندق است. موضوع تاریخ بیهقی عبارت است از تاریخ این ناحیه از ایران و تراجم مشاهیر رجالی که به آنجا منسوب هستند از قبیل علما و ادبا و شعرا و وزرا و سادات و کتاب و حکما و اطبا و غیرهم و انساب خانواده های مشهور که از قدیم در آنجا توطن داشته یا به آنجا هجرت نموده اند.^{۴۰}

❖ **فارسنامه بلخی**: مولف هدف از نگارش آن را توصیف وضعیت تاریخی و جغرافیایی فارس در جهت آگاه کردن سلطان سلجوقی از موقعیت این ایالت عنوان می کند. محتوای کتاب شامل مسائل اداری ولایت، وصف نواحی مختلف و راه های عمده آن، قبایل مقیم، خراج اطلاعات جالب و بدیع اجتماعی، اقتصادی و تاریخی است، فارس نامه به دو بخش مجزا تقسیم می شود: ۱. بخش اول، تاریخ سرزمین پارس از جمله تاریخ پیش از اسلام و فتح اعراب است. اما در فارس نامه به علت موقعیت ایالت فارس به عنوان خاستگاه سلسله های باستانی، تاریخ پیش از اسلام ایران، در آن گنجانده شده است. ۲. بخش دوم، جغرافیای پارس، شهرها، آب و هوا، محصولات، کوره ها و مسائل مالی و دیوانی، خراج و عشر است. در این قسمت، مطالب تاریخی نیز درباره دیلمیان، سلجوقیان، شبانکاره و کردهای پارس دارد. منابع مؤلف،

۳۸ همان، ص ۲۹۲

۳۹ همان، ص ۳۰۰

۴۰ بیهقی، علی بن زید، تاریخ بیهقی، ص ۱-۵.

عدم توجه انحصاری تنها به گفته گذشتگان بلکه دیده‌ها و شنیده‌ها و دریافت‌های خویش را بر کتاب افزوده و در نتیجه برخی اطلاعات موجود در فارس‌نامه، کاملاً دست اول و منحصر به این کتاب می‌باشد^{۴۱}

❖ **القند فی ذکر علماء سمرقند** در بیست مجلد تألیف نجم الدین ابو حفص عمر بن محمد بن احمد نسفی سمرقندی فقیه حنفی متولد ۴۶۱ است. سمعانی در الانساب و ذهبی در العبر و جمعی دیگر از مورخان از این تاریخ مطالبی نقل کرده‌اند.^{۴۲}

❖ **تاریخ طبرستان** تألیف محمد بن حسن بن اسفندیار است. غرض اصلی شرح ایام آل باوند بوده است.^{۴۳} اثر ابن اسفندیار با تصحیح اقبال آشتیانی است. ادوارد براون، نخستین بار، خلاصه‌ای از تاریخ طبرستان را در ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م، به انگلیسی ترجمه و چاپ کرد. آگاهی‌های بسیاری در مورد تاریخ و جغرافیای طبرستان و افراد مشهور محلی و شاعرانی که به زبان طبری شعر سروده‌اند، به دست داده شده است. این کتاب در ۴ «قسم» است. بخش‌های پایانی آن که در خصوص آل بویه و آل زیار است.^{۴۴}

❖ **تاریخ یمینی** معروف به تاریخ عتبی تألیف ابو نصر یا ابو نصر محمد بن عبد الجبار عتبی و شامل وقایع تاریخی از اواخر سامانیان تا زمان سلطان محمود است. این اثر درباره مسائل گوناگون مذهبی و اجتماعی نیز اشاراتی دارد که از طرز تفکر مردم در قرن چهارم و پنجم هجری و آداب و رسوم اجتماع آن روزگار حکایت می‌کند.

۲. تاریخ عمومی

❖ **مروج الذهب و معادن الجواهر:** مهم‌ترین اثر علی بن حسین مسعودی است که خلاصه‌ای از دو کتاب دیگر او به نام‌های *اخبار الزمان* و *اوسط* بوده است. مروج الذهب، تاریخ عمومی جهان است که با داستان پیدایش آغاز شده و بعد از گزارش تاریخ سرزمین‌ها و ملل مختلف به تاریخ اسلام رسیده و وقایع تاریخ اسلام را تا سال ۳۳۶ پی گرفته است. مسعودی در این کتاب مشاهدات جغرافیایی خود را با مطالب تاریخی آمیخته، و اطلاعاتی درباره شرایط اجتماعی، عقاید، آداب و مردم شناسی سرزمین‌های گوناگون ارائه داده است. از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری مسعودی میتوان به این موارد اشاره کرد: روش مسعودی در تاریخ نگاری، شیوه موضوعی است، هر چند او بین روش موضوعی و سال‌شمار جمع کرده

۴۱ ابن بلخی، فارسنامه ابن بلخی / بنیاد فارس شناسی، صفحه: ۱

۴۲ ترشخی، ابی بکر محمد بن جعفر، تاریخ بخارا، چاپ: دوم، ص ۱۴

۴۳ ابن اسفندیار، محمد بن حسن، تاریخ طبرستان، ص: ۲

۴۴ کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران

و هنگام پرداختن به یک موضوع ترتیب زمانی را رعایت کرده است؛ از ویژگی دیگر اثر او استفاده از منابع متعدد، نگرش علمی به تاریخ (عصر مسعودی را می توان آغاز نگرش علمی به تاریخ برشمرد)، رویکرد عقلانی در تفسیر و تحلیل پدیده ها، توجه به قوانین حاکم بر تاریخ، بهره گیری از روش مشاهده مستقیم در موضوعات جغرافیایی، ارائه اطلاعات فراوان اجتماعی و فرهنگی، جغرافیایی، تاریخ اعتقادات و علوم و ادیان افزون بر مطالب تاریخی، رعایت بی طرفی در معرفی گروه های مختلف سیاسی و اعتقادی اسلامی، نگارش بی پرده و صریح و افشاگری برخی از رفتارهای غلط حاکمان مسعودی در مقدمه مروج الذهب فهرستی ارزشمند از مهمترین کتابهای تاریخی موجود تا آن عصر را آورده و از منابع مورد استفاده خود نام برده است، او «تاریخ طبری» را کتابی پرفایده و سودمند دانسته است. عده ای از کسانی که مسعودی از طریق آنان مطالب را نقل کرده است عبارتند از: هیشم بن عدی ابن اسحاق، ابو مخنف، محمد بن سائب کلبی، واقدی، مدائنی و...^{۴۵}

❖ **تاریخ بیهقی** (تاریخ مسعودی) تالیف ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی، متعلق به سده پنجم هجری است. بیهقی در نوشتن تاریخ خود علمی و روشمند عمل کرده و حوادث و وقایع را با ذکر سال آنها آورده است.^{۴۶}

❖ **مجمل التواریخ والقصص** به قلم نویسنده ای ناشناخته با موضوع تاریخ عمومی ایران و جهان تا سال ۵۲۰ ق است. برخی نام نویسنده این کتاب را با توجه به این که به نسب جدش در جایی از کتاب اشارت کرده است، «نواده مهلب محمد شادی اسدآبادی» می دانند. نویسنده، تاریخ خود را از پیدایش آفرینش آغاز می کند و به رویدادهای زمان خود پایان می دهد. به علاوه، در جای جای کتاب به ارائه فهرست پادشاهان و تواریخ مربوط به آنها و نیز اقدام کرده است.^{۴۷} از منابع مختلف در نگارش کتاب استفاده کرده لذا نتوانسته مطالب را یکنواخت سازد. علاوه بر طرح مباحث جغرافیای بلاد مختلف عصر، به بیان اوضاع سیاسی، اجتماعی، مذهبی جوامع شیعی و سیاست های خلفا و سلاطین پرداخته است.^{۴۸}

❖ **سلجوق نامه**، نوشته ظهیرالدین نیشابوری، با مقدمه اسماعیل افشار است. ظهیرالدین نیشابوری (در گذشته نزدیک به ۵۸۲ ه. ق)، آن را بر پایه دیده های خود و شنیده هایش از معاصران راست گوی

^{۴۵} منتظری مقدم، حامد، مکتب تاریخی مسعودی، کیهان اندیشه ۱۳۷۶ شماره ۷۱

^{۴۶} کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران اسلامی

^{۴۷} کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران اسلامی

^{۴۸} زبرجدی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۱۴

وی، آن را سامان داد. این کتاب دلیل شیوه نوآورانه (اسلوب بدیع) و بسیار ساده و روانش دارای نام و آوازه شد؛ و به دلیل تاثیر فراوان بر سایر کتب تاریخی، از مهمترین منابع برای شناخت سلجوقیان و اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایشان به حساب می آید.^{۴۹}

❖ **المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم**؛ تالیف ابن جوزی مورخ بزرگ قرن ششم هجری است. شیوه اتخاذی ایشان ترکیبی از بحث تاریخی - رجالی است. ایشان وضعیت اجتماعی و فرهنگی و مذهبی جامعه را به خوبی ترسیم نموده است.^{۵۰}

❖ **راحة الصدور و آیه الصدور** تالیف ابو بکر محمد راوندی مورخ مشهور که در تاریخ سلجوقیان اهمیتی خاص دارد. کتاب وی، وقایع ابتدای ظهور سلجوقیان تا انقراض آنان توسط خوارزمشاهیان را در برمی گیرد. مؤلف، این کتاب را به نام کی خسرو بن قلج ارسلان از سلاجقه ی روم تألیف کرده است.^{۵۱} این کتاب حاوی اطلاعات سیاسی اجتماعی و وضعیت مذهبی شیعیان و اوضاع فرهنگی مردم در این عصر می باشد.^{۵۲}

❖ **الکامل فی التاریخ یا کامل التواریخ** شامل وقایع از آغاز خلقت تا سال ۶۲۸ هجری قمری است که ابو الحسن عز الدین ابن اثیر مورخ بزرگ اسلامی نوشته است. تاریخ الکامل، وقایعی از آغاز خلقت، طبق عقائد مورخان قدیم اسلامی، یعنی از آفرینش حضرت آدم و داستان ابلیس و آدم و رانده شدن آدم و حوا از بهشت تا بعثت حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم است، تاریخ قدیم ایران، پادشاهان کیانی تا انقراض سلسله ساسانیان و ظهور اسلام را شرح داده، از آن پس وقایع تاریخ بعد از اسلام را سال بسال نقل کرده است.^{۵۳} سیاستهای مذهبی دولت ها و اطلاعات دقیقی از اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی دوره ها بدست می دهد. ایشان سیاست حاکمان دوره های مختلف را در حمایت از جریانهای تولید دانش و دانشمندان و وضع علم در اختیار مخاطبان قرار میدهد.^{۵۴}

❖ **زبدۃ النصره و نخبه العصر** (تاریخ سلسله سلجوقی) تالیف عماد الدین اصفهانی مورخ قرن ۶ هجری است. کتاب برای دریافت وضع سیاسی و اجتماعی دوره سلجوقیان مصدري بسیار باارزش است.^{۵۵}

^{۴۹} کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران اسلامی

^{۵۰} زیرجادی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۱۶

^{۵۱} قدیانی، عباس، فرهنگ جامع تاریخ ایران، جلد ۱، آرون، تهران - ایران، ۱۳۸۷ ه.ش، ص ۴۰۰.

^{۵۲} زیرجادی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۱۶

^{۵۳} ابن اثیر، علی بن محمد، تاریخ کامل، جلد، علمی، تهران - ایران، ۱۳۷۱ ه.ش، ص ۲۰.

^{۵۴} زیرجادی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۱۷

^{۵۵} بنداری، فتح بن علی، تاریخ سلسله سلجوقی، بنیاد، صفحه: ۱۹.

❖ **تاریخ گزیده** در سال ۷۳۰ ه. / ۱۳۳۰ م، تألیف خواجه غیاث الدین محمد فرزند خواجه رشید الدین سابق الذکر موشح است. مؤلف منابع اطلاعاتی را که برای جمع آوری تاریخ خود بکار برده تعداد می‌نماید، و آن ۲۳ کتاب است. یکی از محتویات این کتاب بیان اوضاع اجتماعی، دینی، فرهنگی و علمی آل بویه و سلجوقیان است.

۳. فرهنگنامه‌ها، وزارت نامه‌ها، طبقات، رجال و فهارس

❖ **تاریخ بغداد** نوشته خطیب بغدادی در قرن پنجم هجری، دوران دگرگونیهای لفظی و جغرافیائی عراق است.^{۵۶} متن این کتاب حاوی، وضع بغداد از نظر جغرافیایی، سیاسی و اجتماعی و شرح علما و مشاهیر این دوران به ترتیب الفبایی است.

❖ **الفهرست** تألیف شیخ الطائفة، ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (۳۸۵-۴۶۰ هجری)، از بزرگان شیعه در قرن پنجم هجری است. این کتاب به بیان اسامی مصنفین شیعه، لقب، کنیه‌ها و اختلافات پیرامون آنها، تاریخ ولادت و وفات ایشان و کتاب‌هایی که در عالم تشیع نوشته شده و سند شیخ طوسی به آنها است. آنچه در این کتب پیرامون شخصیتی آمده، بهترین دلیل بر وثاقت یا عدم وثاقت اوست، صرف آمدن نام یک نفر در این کتاب، دلیل بر شیعه بودن او است.^{۵۷}

❖ **رجال** الشیخ الطوسی نام دیگر این کتاب **الأبواب** است؛ زیرا برای اصحاب هر یک از معصومین علیهم السلام بابی مستقل گشوده است. **الأبواب**، بر طبق طبقات اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام تنظیم شده و به علمایی که هیچ یک از ائمه را درک نکرده‌اند ختم شده است. هدف این کتاب که پس از فهرست تألیف شده، ذکر نام روات بوده و قصد جدا کردن ممدوحین را از مذمومین ندارد. تاریخ تألیف این کتاب با توجه به ارجاعات شیخ به فهرست در این کتاب، در اواخر عمر شیخ بوده و این ویژگی مهمی برای یک اثر است که در اوج دوران علمی یک مؤلف نوشته شده باشد. در مقایسه رجال و فهرست باید گفت گرچه موضوع هر دو کتاب رجال است و هر دو از اصول اولیه رجال می‌باشند اما تفاوت‌های عمده‌ای با هم دارند از جمله اینکه: «کتاب فهرست» با هدف شمارش مصنفین شیعه است و در ضمن، طریق مؤلف به هر کتاب هم ذکر شده است. بنا بر این در اکثر موارد ذکر نام یک شخص در این کتاب دال بر شیعه بودن اوست؛ گرچه امامی و اثنا عشری بودن او ثابت

۵۶ محمدی ملایری، محمد، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، صفحه: ۸۸

۵۷ برگرفته از کتابشناسی الفهرست در نرم افزار جامع فقه اهل بیت علیهم السلام

نمی شود و ممکن است واقفی یا زیدی یا... باشد. اما کتاب رجال برای جمع آوری نام اصحاب معصومین علیهم السلام تهیه شده و هیچگونه توجهی به مذهب افراد ندارد، لذا کسانی چون معاویه و عمرو بن عاص نیز در شمار اصحاب پیامبر ذکر شده اند. در کتاب فهرست تنها شیعیانی که دارای تألیف بوده اند را می توان یافت و روات فاقد کتاب توسط شیخ به شمارش در نیامده اند. در صورتی که رجال نظر به راوی بودن دارد (چه مؤلف کتابی باشد چه نباشد) و به همین جهت نام کسانی از اصحاب معصومین علیهم السلام که روایتی از معصوم نقل نکرده اند، در این کتاب ذکر نشده است. با توجه به این نکات «فهرست» شامل نام مصنفین شیعه است و «رجال» شامل نام اصحاب معصومین که روایتی از آنها نقل کرده باشند. ذکر نام هر کس در کتاب «رجال» هیچ مدحی برای او تلقی نمی شود، بخلاف «فهرست» که حداقل، شیعه بودن، در مقابل سنی بودن را اثبات می کند.^{۵۸}

❖ **الوافی بالوفیات** تألیف مورخ مشهور صفدی است. کتاب تکمله ای بر وفیات الاعیان ابن خلکان و فرهنگ نامه ای عمومی در ارتباط با زندگی نامه افراد است. این کتاب حاوی مطالب خوبی در باره وضع شیعیان و نقش آنها در سیاست، حکومت، و بزرگان است.^{۵۹}

❖ **الفهرست** اثرمورخ اهل بغداد مشهور به ابن ابو یعقوب و ابن ندیم وراق بغدادی است. کتاب مذکور بهترین منبع برای تاریخ علوم بشری به حساب می آید. تعداد فنون مطروحه در الفهرست بالغ بر ۳۳ فن است.^{۶۰}

❖ **عیون الانباء فی طبقات الاطباء؛ تألیف ابن ابی اصیبعه** است. در اواخر کتاب نام عده ای از حکما و اطبا را آورده است که غالبا در شام بسر می بردند و یکایک آنان از بلاد ایران آمده بودند.^{۶۱} تقسیم بندی کتاب بر حسب زمان و مکان صاحبان تراجم صورت گرفته است که با بررسی این زندگانی ها به آگاهی های بسیاری درباره زندگی پزشکان عصر خود، راه روشن ساختن زندگی علمی آن عصر و به ویژه تاریخ پزشکی میتوان دست یافت.

❖ **تاریخ الوزراء** تألیف نجم الدین ابوالرجاء قمی، به زبان فارسی در سرگذشت، بعضی از وزیران دوره ی سلجوقی می باشد. نخستین کسی که به تفصیل درباره ی این کتاب تحقیق کرد، کنت لوتر، مستشرق امریکایی، بود. منبع اصلی او هم مشاهدات خود و هم روایاتی است که از اشخاص ثقه شنیده و به صحت آنها اطمینان کرده

۵۸ کتابشناسی نرم افزار جامع فقه اهل بیت علیهم السلام

۵۹ زیرجادی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۲۱

۶۰ زیرجادی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان، ص ۲۱

۶۱ صفی، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۸، ج ۳، ص ۲۳۳

- است. او علاوه بر نقل وقایع، به تحلیل و داوری در باب حوادث پرداخته است. نخستین منبع فارسی در تاریخ وزیران و مأخذ تمامی کسانی است که پس از آن به نگارش احوال وزیران دوره ی سلجوقیان پرداخته اند.^{۶۲}
- ❖ ابن طباطبا معروف به ابن طقطقی در کتاب «تاریخ الدول الاسلامیه» که بیشتر به نام *الفخری فی الآداب السلطانیة* شناخته شده، شرح حال محمد پسر یزداد وزیر مأمون را نوشته است. کتاب تاریخ الفخری خود را برای فخر الدین عیسی بن ابراهیم موصلی تألیف کرد. کتاب مشتمل است بر بحث مختصری در آداب سلطنت و شرح حال خلفا تا مستعصم، و در پی هر کدام ترجمه حالی از وزیران خلیفه مورد بحث آمده است.^{۶۳}
- ❖ *رجال کشی،^{۶۴} الفهرست و رجال الشیخ الطوسی، رجال النجاشی* کتابی است که در دوران آل بویه به آنها پرداخته شده است.
- ❖ *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و أسماء المصنفین* تألیف ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی است و مشتمل بر ذکر ۹۹۰ شخص است. در آخر آن فصلی است در مورد کتابهایی که نویسندگانشان ناشناخته اند و بابی است در مورد بعضی از شاعران اهل بیت می باشد. کتاب طبق «الفهرست» شیخ الطائفه طوسی به ترتیب الفبا تألیف شده است. کتاب جزء منابع مهم برای علماء رجال شده است.
- ❖ *کتاب فهرست أسماء علماء الشیعه و مصنفیهم* تألیف شیخ منتجب الدین، علی بن عبید الله بن حسن بن بابویه قمی، از بزرگان شیعه در قرن ششم هجری است. کتاب حاضر شامل اسامی مؤلفین و علمای شیعه از عصر شیخ طوسی است تا عصر مؤلف که شامل بیش از یک قرن می شود.^{۶۵}
- ❖ کتاب های دیگر نوشته شده با این موضوع در این زمان عبارت است از: معجم الادباو ارشاد الاریب الی معرفه الادیب، الانساب نوشته سمعانی، التحبیر فی معجم الکبیر سمعانی، التدوین فی اخبار قزوین، لسان المیزان ابن حجر عسقلانی، طبقات الشافعیه الکبری سبکی است که هر کدام به نحوی تاریخی از آن زمان و افراد و جغرافیایش ارائه می دهد.

۶. روش تاریخ نگاری در دوره سلجوقیان

روش روایی

^{۶۲} نقل شده از نرم افزار تاریخ ایران اسلامی، ج ۳، ص ۲۲۹.

^{۶۳} قدیانی، عباس، فرهنگ جامع تاریخ ایران، ص: ۶۹

^{۶۴} کتابشناسی نرم افزار جامع فقه اهل بیت

^{۶۵} کتابشناسی نرم افزار جامع فقه نور

از اطلاعات بر آمده از کتابشناسی تاریخ گزیده، میتوان استنباط کرد روش نویسندگان برای نگارش، روش روایی است زیرا از ۲۳ منبع نام میبرد که با تمسک به این منابع، کتاب خود را جمع آوری نموده است.^{۶۶}

روش ترکیبی

کتاب تاریخ طبرستان تألیف محمد بن حسن بن اسفندیار، کتاب الکامل فی التاریخ یا کامل التواریخ^{۶۷} تألیف ابو الحسن عز الدین ابن اثیر، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم تألیف ابن جوزی به این روش نگارش شده است.^{۶۸}

روش تحلیلی

از کتب تاریخی نوشته شده با روش تحلیلی در این عصر میتوان به کتاب تاریخ بیهقی اشاره کرد. ایشان به بعضی از جزئیات حوادث که به کار تحلیل تاریخ می آید توجه داشته است؛ تحلیل اوضاع و احوال دربار خلفا و بیان انتقادهای متعدد از جانب نویسنده، بیان گر رویکرد تحلیل گرایی ایشان در نوشتن تاریخ خود است.^{۶۹} به نحوی، کتاب الکامل فی التاریخ ابن اثیر نمونه دیگر از کارهای تحلیلی تاریخ نگارانه است.^{۷۰}

ج. مساله های تاریخ نگاری سلجویان

تاریخ و جغرافیای فارس (فارس نامه)، تاریخ جهان از زمان خلقت (مجمل التواریخ و القصص)، تاریخ فرمانروایان سلجوقی،^{۷۱} نوشتن تاریخ سلسله های مختلف،^{۷۲} خاطرات نویسی،^{۷۳} مجموعه حکایتهایی که

۶۶ کتابشناسی نرم افزار نور السیره

۶۷ سجادی، صادق، علم زاده، هادی، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۵۳

۶۸ همان، ص ۵۳

۶۹ همان، ص ۵۶

۷۰ موسوی، سید جواد، جستاری بر روش تاریخ نگاری ابن اثیر.

۷۱ همان، ص ۱۸۶

۷۲ همان، ص ۱۸۷

۷۳ همان، ص ۱۸۸

حاوی مطالب تاریخی،^{۷۴} مسائل مالی،^{۷۶} جنگ و نبرد،^{۷۷} بیان وضعیت یک کشور و محله،^{۷۸} حکومت و حدود و مرزهای آن،^{۷۹} توصیف مظاهر طبیعی،^{۸۰} ساکنان اصیل و بومی یک سرزمین و آداب و رسوم خاص ایشان^{۸۱} و پرداختن به مذاهب معاصر آن مورخ مسائل مورد توجه مورخان این دوره است.^{۸۲}

د. منبع شناسی تاریخ نگاری در دوره سلجوقیان (تعدد منابع یا تنوع منابع)

در این قسمت هم مانند منبع شناسی آل بویه منابع را از حیث تعدد یا تنوع منابع آن مورد بررسی قرار می دهیم.

◀ **مجمل التواریخ**، تاریخ عمومی است و اساس نگارش نویسنده برای جمع آوری اثر تعدد منابع است.^{۸۳}

◀ **راحه الصدور** اثر راوندی، که علی رغم مسافرتها متعدد که داشته است اهتمام خود را برای

نگارش کتاب از طریق منابع متعدد و گزینش اطلاعات پیش گرفته است.^{۸۴}

◀ **تاریخ بیهق** اثر ابن فندق، نویسنده افزون بر مشاهدات و شنیده های شخصی، به تعدادی از اسناد

کهن و منابع مختلف ناشناخته مراجعه کرده است؛ از این رو، این کتاب، دارای اهمیت تاریخی فراوانی است^{۸۵}

◀ **المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم** مهم ترین اثر ابن جوزی در تاریخ است. کتاب مقتبس از طبری

و الکامل ابن اثیر است. از گزارشی درباره نگارش کتاب؛ چنین بر می آید که مولف برای تالیف اثر خود از منابع

متعدد بهره گرفته است نه تنوع آنها.^{۸۶}

۷۴ همان، ص ۱۸۸

۷۵ همان، ص ۲۰۸

۷۶ همان، ص ۲۱۰

۷۷ همان، ص ۲۱۶

۷۸ همان، ص ۲۱۹

۷۹ همان، ص ۲۲۶

۸۰ همان، ص ۲۲۸

۸۱ همان، ص ۲۳۰

۸۲ همان، ص ۲۳۲

۸۳ همان، صص ۲۴۰ و ۲۴۱

۸۴ همان، ص ۲۹۸

۸۵ کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران اسلامی نور

۸۶ کتابشناسی نرم افزار نورالسیره

ه. نوآوری تاریخ نگاری دوره سلجوقیان

از نوآوریهای تاریخ نگاری در این دوره به امور زیر میتوان اشاره کرد.

■ تنظیم جدید تقویمی بود که به نام **تقویم جلالی** معروف گردید و تاکنون مبنای محاسبه سال شمسی است. اهمیت این تقویم آن بود که با دقت خاصی نوروز واقعی معین شده و حساب سال با دقت انجام گرفت.^{۸۸۸۷}

■ اسلوب بدیع در نگارش: سلجوقنامه، نوشته ظهیرالدین نیشابوری به دلیل شیوه نوآورانه (اسلوب بدیع) و بسیار ساده و روان دارای نام و آوازه شد؛ چنان که هیچ تکلفی در آن نیست.^{۸۹}

■ ورود برخی واژگان اسلامی در کتب تاریخی نمونه این ورود را میتوان در کتاب فارسنامه ابن بلخی مشاهده کرد.^{۹۰}

۷. نقش دولت های آل بویه در تحول تاریخ نگاری

نقش دولت آل بویه را در ایجاد تحول تاریخ نگاری باید با جستجو در عناوینی همچون، تاسیس مراکز علمی، قوانین و مقررات تنظیم شده برای آن، پیگیری کرد. آل بویه طرفدار علویان بودند و از مداخله خلفای عباسی در امور نفرت داشتند. لذا در ترویج مذهب شیعه و احیاء علوم و آثار ایرانیان کوشش بسیار کردند. از اقدامات فرهنگی این موسسان دولت، اختصاص تالاری بزرگ از کاخ به کتابخانه بود.^{۹۱} کتابخانه صاحب عباد، به اندازه تمام کتابخانه های آن زمان اروپا کتاب داشت. برخی وزرای آل بویه که مشتاق علم بودند؛ شاعران و فیلسوفان و دانشمندان ملل و نحل مختلف از حمایت ایشان برخوردار بودند، استقبال خود خلفا از علوم مزید بر این حمایت و توجه است.^{۹۲}

الف. نقش دولت آل بویه در تاسیس مراکز علمی و ساختار این مراکز

۸۷جولای اسکات میثم، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۱۹۳

۸۸جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، ص ۲۸۵

۸۹کتابشناسی نرم افزار تاریخ ایران اسلامی

۹۰جولای اسکات میثم، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۲۳۳

۹۱راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد: ۲، ۲۳۸، ص: ۲۴۰-۲۳۸.

۹۲ همان، صفحه: ۲۴۳-۲۴۰.

در دوره تسلط آل بویه، علویان و پیروان آنها آزادی عمل نسبی به دست آوردند و توانستند مانند پیروان سایر مذاهب، مدارس شیعی تاسیس کنند و درباره عقاید و مذهب خویش به تالیف کتاب اقدام نمایند و نقابت سادات را عهده دار شوند.^{۹۳} ساخت مراکز علمی از اقدامات دیگر ایشان است که به بخشی از آن اشاره می شود:

۱. **مساجد مراکز علمی آل بویه:** مساجد یکی از مراکز علمی محسوب می شد که در آن فقها و محدثین به تدریس می پرداختند. مهمترین مساجد آل بویه عبارت است از: مسجد جامع عتیق شیراز، مسجد جامع اصفهان، مسجد جامع دارالخلافة بغداد، مسجد جامع براثا در بغداد، مسجد جامع واسط در بغداد، مسجد جامع رصافه، مسجد جامع منصور بغداد.^{۹۴}

۲. **خانقاه ها و رباط ها:** یکی از مراکز علمی، خانقاه ها و رباط ها بوده است که در آن صوفیه، تعلیم و اصول طریقت را به سالکان حقیقت آموزش می دادند و به تهذیب نفس و همچنین به سیر و سلوک معنوی می پرداختند. از جمله خانقاه و رباطها خانقاه ابو اسحاق کازرونی، خانقاه ابوعبدالله خفیف، رباط زوزنی است.^{۹۵}

۳. **بیمارستانها:** برای اولین بار، معز الدوله بیمارستانی ساخت و اوقاف و املاکی با درآمد سالانه برای آن معین کرد. بیمارستان دیگر، بیمارستان عضدی بود. بیمارستانها علاوه بر رسیدگی به امر بهداشت، مهمترین مکان برای تدریس علم طب محسوب میشد؛ لذا بخشی از بیمارستان برای تدریس نظر گرفته شده بود.^{۹۶}

۴. **رصدخانه ها:** رصدخانه های معروف دوره آل بویه عبارتند از: رصدخانه ابوالفضل بن عمید و رصدخانه عضدالدوله شیراز و...^{۹۷} سید ابوالقاسم ابن علی ابن حسن علوی حسینی با تاسیس رصدخانه به دستور عضد الدوله موفق به تنظیم زیجی گشتند که از نظر دقت و درستی تنها منبع رجوعی منجمان قرار گرفت.^{۹۸}

۹۳ جلیلیان قهرمان، نقش حکومت آل بویه در توسعه فرهنگ شیعی، ص ۱۱۹-۱۳۲

۹۴ عابدینی و قهرمانی، مقایسه نظام آموزشی مراکز علمی آل بویه و سلجوقیان.

۹۵ همان

۹۶ عظیمی، بیمارستانهای دوران آل بویه.

۹۷ عابدینی و قهرمانی، مقایسه نظام آموزشی مراکز علمی آل بویه و سلجوقیان.

۹۸ طهرانی، آقا بزرگ، طبقات اعلام الشیعه، جلد ۱، صفحه: ۱۷۸.

۵. **خانه امیران و وزیران:** تعدادی از وزیران، علم دوست علاوه بر احترام به علما و دانشمندان، در خانه خود مجالس علمی و جلسات درس و بحث تشکیل می دادند. تعدادی از وزیران و امیران دوره آل بویه که این نوع محافل علمی را تشکیل داده بودند، عبارتند از رکن الدوله، حسن بن بویه، عضدالدوله^{۹۹}
۶. **کتابخانه ها:** کتابخانه علاوه بر نگهداری کتب، محلاً آموزش و تحقیق هم بود. از جمله کتابخانه ابوالفضل بن عمید درری که تعداد کتاب های آن صد بار شتر یا بیشتر بود. کتابخانه عضدی در شیراز^{۱۰۰}
۷. **دارالعلم ها:** دارالعلم نیز مانند کتابخانه، یکی از مراکز علمی بود با این تفاوت که جنبه آموزشی در آن بیش از کتابخانه بود و کتابخانه جزئی از آن محسوب می شد. برخی از این دارالعلم ها عبارتند از: دارالعلم شاپور بن اردشیر در بغداد.^{۱۰۱}

ب. قوانین و مقرراتی تحصیلی در مراکز علمی آل بویه

اداره مراکز و دارالعلمها توسط وزیران وابسته به حکومت بود.^{۱۰۲} استفاده مراکز برای عموم آزاد بود. حتی افراد غیر بومی؛ حتی تسهیلات ارائه شده به ایشان چند برابر افراد بومی بود.^{۱۰۳} کتابخانه (دارالکتب) رکن اصلی دارالعلم بود. اداره مراکز از موقوفات شخصی یا پشتوانه های مالی خصوصی صورت می گرفت.^{۱۰۴} اسخنرانی ها یا بحث های علمی توسط علمای مختلف ایراد میشد.^{۱۰۵} اکتب جمع آوری شده در دارالعلمها از همه رشته های علمی بود.^{۱۰۶} عرضه نوشت افزار و کمک هزینه به دانشجویان مقیم دارالعلم که از موقوفات تامین میشد.^{۱۰۷} برخی از دارالعلمها که به وسیله شیعیان اداره می شدند، درب آن بدون تعصب به روی همه محققان و همه مسلمانان باز بود.^{۱۰۸} رتبه بندی دارالعلمها از جهت درجه علمی مثلاً

۹۹ عابدینی و قهرمانی مقایسه نظام آموزشی و مراکز علمی آل بویه و سلجوقیان.

۱۰۰ همان

۱۰۱ همان

۱۰۲ محمدی و پرویش دارالعلم های دوره آل بویه و نقش آن در شکوفایی و ارتقاء علم و دانش، ص ۱۷۳-۱۹۵

۱۰۳ همان

۱۰۴ همان

۱۰۵ همان

۱۰۶ همان

۱۰۷ همان

۱۰۸ همان

دار العلم شاپوربن اردشیر به علت منزلت رفیع علمی که داشت هر کتابی را برای کتابخانه اش پذیرا نبود.^{۱۰۹} افرادی به عنوان خازن کتابخانه گماشته میشد.^{۱۱۰} اداره کلی دارالعلمها و کتابخانه با مدیریت فنی که به طور مستقیم با کتابدار و زیر دستانش در ارتباط بوده است صورت میپذیرفته است.^{۱۱۱} سه نفر مدیریت اداری کتابخانه و دارالعلم را عهده دار بودند که تشکیل شورای کتابخانه را میدادند و این افراد عبارت بود از کتابدار، زیر دست او و خدمتکار و چند نفر نساخ.^{۱۱۲} ساختمانهایی در کنار دارالعلمها قرار داشت با عنوان دار الغزل (کارگاه بافندگی) و دار اصحاب اللعب (محل برگزاری جشنها و بازی ها) که در آمد حاصل از این مکانها برای رفع نیازهای دار العلم در نظر گرفته میشد.^{۱۱۳} دار العلم ها ساختمان با بخشهای گوناگون باید می داشت.^{۱۱۴}

ج. حمایت از عالمان و نقش دولت آل بویه در تشویق و تایید ایشان (نقش ایجابی و سلبی)

حمایت از دانش و دانشمندان

یکی از مصادیق شکوفایی تمدن اسلامی فعالیت چشمگیر دانشمندان بزرگ قرن چهارم و پنجم هجری در دربار آل بویه و فراهم آوردن امکانات علمی و رفاهی آنان گواه بر میزان حمایت این خاندان از علم است. در پرتو حمایت دربار، زمینه گسترش اندیشه ورزی و بسط دید تاریخی از طریق خواندن خرد ورزانه متون نقلی و عقلی فراهم گردید. می توان گفت اقتداربایی فرهنگی آل بویه در شرایطی شکل گرفت که ذیل حمایت سیاسی، شبکه ای معنایی از سنتها و ارزشها به ضرورت، به هم پیوستند و بر تاریخ نگاری این دوره اثر گذاشتند.^{۱۱۵} تشویق علما برای فراگیری علوم یا از طریق قرار دادن خانه خود، یا ایجاد بستر مناسب برای نشر علم بود.^{۱۱۶} به خدمت واداشتن دانشمندان در حکومت، تعیین مقرری ثابت برای ایشان، فراهم آوردن امکانات مالی و رفاهی

۱۰۹ همان

۱۱۰ همان

۱۱۱ همان

۱۱۲ همان

۱۱۳ همان

۱۱۴ همان

۱۱۵ عابدی، فروزش، زرگری نژاد، بررسی مولفه های فرهنگی تاثیر گذار بر تاریخ نگاری ابوعلی مسکویه رازی، ص ۱۰۱-۱۲۶

۱۱۶ عابدینی و قهرمانی، مقایسه نظام آموزشی و مراکز علمی سلجوقیان و آل بویه

آنها،^{۱۱۷} اختصاص اتاقی در قصر برای مجالست علمی سلطان با علما،^{۱۱۸} تاسیس کتابخانه،^{۱۱۹} که دوران آل بویه مشهور به دوران کتابخانه است.^{۱۲۰} رصدخانه^{۱۲۱} بیمارستان (بیمارستان گذشته از وظیفه درمانی، عمده ترین مرکز آموزشی به شمار می رفت.^{۱۲۲} گرچه رویکرد آل بویه تساهل و مدارای مذهبی است که مهمترین عامل محرک فعالیتهای یاد شده می باشد، از نیروهای دیگر فرق اسلامی و ادیان دیگر برای پیشرفت علم استفاده میکردند.^{۱۲۳}

د. نقش دولت آل بویه در تامین منابع مالی

آل بویه بیشترین تلاش خویش را در پیریزی شاکله علمی از نظر ساختاری، محتوایی و نخبه پروری مبذول داشتند. آنان برای تحقق اهداف خود مراکز آموزشی و پژوهشی فراوانی مانند کتابخانه ها و مدارس تاسیس کردند و امکانات مادی و معنوی بسیاری را در این مسیر صرف نموده اند. می توان گفت که امیران نیز همانند علما در توسعه و ارتقای فرهنگ و تمدن جامعه موثر واقع شدند. اداره این مراکز علمی بر عهده وزیران و دانشمندان وابسته به حکومت بود. این مراکز، گاه با پشتوانه های مالی خصوصی و موقوفات شخصی اداره میشد، گاه حمایت مالی از مراکز علمی با عنایت علما از طریق هدایای ایشان بود. ثروت و موقعیت وزاری همچون شاپور و کتاب دوستی و کتاب شناسی وی در طول وزارت و استفاده از کلیه وسایل و امکانات، که در جمع آوری و تهیه این گنجینه استفاده میکرد. گاه حمایت مالی از دارالعلم ها از طریق موقوفات بود، مثلاً بخشی از وقفیات اصلی دارالعلم شاپور شامل مجموعه بزرگی از کتب میشده، احتمالاً همان کتابخانه شخصی که بنیانگذار آن بوده است.^{۱۲۴}

نقش دولت های سلجوقیان در تحول تاریخ نگاری

برخی موفقیت های سلجوقیان را هیچ یک از مورخان معاصرشان ثبت نکرده اند. آل بویه و غزنویان وقایع نگاران خود را داشتند، اما سلجوقیان اینگونه نبودند. حدود یک صد سال بعد روی کار آمدن سلجوقیان آثاری درباره

۱۱۷ حجتی، صادق، تاریخ تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، ص ۳۵۲ و ۳۵۳. موسوی، سید حسن، زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، چاپ اول، ص ۲۵۹.

۱۱۸ همان، ص ۳۵۴.

۱۱۹ مقدسی، أبو عبد الله محمد بن أحمد، أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۶۶۸ و ۶۶۹. حجتی، صادق، تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، ص ۳۵۳.

۱۲۰ جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، ص ۱۶۱ و ۱۶۲.

۱۲۱ حجتی، صادق، تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، ص ۳۵۳.

۱۲۲ حجتی، صادق، تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، ص ۳۶۰.

۱۲۳ همان، ص ۲۰.

۱۲۴ محمدی و پرویش، دارالعلم های دوره آل بویه و نقش آن در شکوفایی و ارتقا علم و دانش، دو فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، ص ۱۷۳-۱۹۵.

تاریخ سلجوقیان نوشته شد. دبیران و مقامات ایرانی دربار غزنوی که به خدمت سلجوقیان در آمده بودند ممکن است عاملی برای عدم ثبت فتوحات سلجوقیان باشد، چون به ایشان اشتیاقی نداشتند.^{۱۲۵}

الف. نقش دولت در تاسیس مراکز علمی و ساختار این مراکز

دولت سلجوقی از راههای مختلف برای تاسیس مراکز علمی کمکهای کلانی کرد که از نمونه کارهای دولت به امور زیر می توان اشاره کرد.

مساجد که محفل برقراری حلقه های درس بود مثل مسجد جامع منیعی نیشابور، خانقاه ها و رباط ها بیشتر محل کسب علم صوفیان بود مثل خانقاه، بیمارستان ها مثل، بیمارستان عضدی بغداد، رصدخانه مثل رصدخانه ملکشاهدر اصفهان، خانه وزیران و امیران مثل خانه حسن بن علی معروف به نظام الملک طوسی به مدت ۳۰ سال، احداث مدارس از جمله نظامیه بغداد به دست خواجه نظام الملک، پیرو این نظامیه مراکز علمی دیگر در سرار قلمرو سلجوقیان بنا شد^{۱۲۶} مثل مدرسه بلخ، مدرسه نیشابور، مدرسه هرات.^{۱۲۷}

ب. قوانین و مقررات تحصیلی مراکز علمی سلجوقیان

برای پی بردن به قوانین مرتبط با تحصیل در دوران سلجوقیان به نکات زیر باید توجه شود.

مدیران و رهبران و کارمندان در نظامیه باید از تحصیل و تربیت برخوردار باشند.^{۱۲۸} اختصاص کتابخانه به هر مدرسه و نظامیه،^{۱۲۹} استخدام افراد عالم برای تدریس،^{۱۳۰} برخورداری مدرسان^{۱۳۱} و متولیان^{۱۳۲} مدرسه از حقوق

۱۲۵ جولای اسکات میثمی، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۱۸۴

۱۲۶ همان، ص ۱۸۶

۱۲۷ عابدینی و قهرمانی، مقایسه نظام آموزشی و مراکز علمی آل بویه و سلجوقیان.

۱۲۸ راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ۱۲ جلد، ج ۸، چاپ: دوم، ص: ۳۳۳

۱۲۹ همان، ص: ۳۳۳

۱۳۰ همان، ص: ۳۳۳

۱۳۱ همان، ص: ۳۳۳

۱۳۲ همان، ص: ۳۳۳

و مزایا برحسب مقام و ارزش،^{۱۳۳} تعلیم^{۱۳۵} و تربیت دقیق ایشان،^{۱۳۶} مقرر شدن شهریه برای طلاب و دانشجویان،^{۱۳۷} مدارس آموزشگاه شبانه روزی شافعیان و برخوردار از امکانات آسایشی مادی و معنوی،^{۱۳۸} تامین مخارج از طریق موقوفات^{۱۴۰} مثل بازار^{۱۴۱} یا از طریق شخص خاص^{۱۴۲} صورت می گرفت، حق انتخاب رشته متناسب با علاقه دانشجو،^{۱۴۵} تهیه منشور تدریس برای مدران نظامیه از طرف خلیفه،^{۱۴۶} انتخاب فرد ناظر توسط وکیل برای نظارت بر نظامیه،^{۱۴۷} رتبه بندی مدارس به لحاظ کمیت محصلان و کیفیت امکانات تحت اختیار ایشان، ثبت موقوفات و اموال در دفاتر و بیان شروط و ضوابط آن توسط منشی،^{۱۴۸} ایجاد وحدت مذهبی^{۱۴۹} و اختصاص حق تعلیم و تدریس و کتابداری و ... به پیروان مذهب شافعی،^{۱۵۰} گزارش تخلفات به مسئول مدارس،^{۱۵۱} استخدام خدمتکار در مدارس،^{۱۵۲} ارزیابی اساتید،^{۱۵۳} شرط بودن عالی ترین مدارج علمی و صلاحیت

۱۳۳ ابن جبیر، رحله ابن جبیر، ط دار بیروت، ص ۱۸۳.

۱۳۴ ابن جبیر، رحله ابن جبیر، ص ۲۰۵.

۱۳۵ کسای، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی اجتماعی آن، ص ۶۹

۱۳۶ همان، ص ۷۳

۱۳۷ راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ص: ۳۳۳

۱۳۸ ابن فوطی، الحوادث الجامة، ص ۲۵.

۱۳۹ راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ص ۳۳۳

۱۴۰ همان، ص ۳۳۳

۱۴۱ ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، ج ۱۶، ص: ۱۱۷

۱۴۲ ابن اثیر، علی بن محمد، تاریخ کامل، جلد ۲۶، ص: ۳۱۴

۱۴۳ کسای، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی اجتماعی آن، ص ۷۲

۱۴۴ همان، ص ۲۷۱.

۱۴۵ راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱۲، ص ۸، ص: ۳۳۳

۱۴۶ عز الدین علی بن اثیر، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، (م ۶۳۰)، ج ۲۳، ص: ۱۶۲

۱۴۷ ابن اثیر، علی بن محمد، تاریخ کامل، ج ۳۰، ص: ۱۵۲

۱۴۸ کسای، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، ص ۱۱۴

۱۴۹ همان، ص ۷۳

۱۵۰ ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، ج ۱۶، ص: ۳۰۴

۱۵۱ هندوشاه بن سنجر، تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان، صفحه: ۲۷۰.

۱۵۲ السبکی، تاج الدین، طبقات الشافعية الكبرى، ج ۴، ص ۱۳۸

۱۵۳ کسای، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی اجتماعی آن، ص ۱۵

اخلاق و شروط مذهبی برای تدریس در نظامیه،^{۱۵۴} آداب مجالس درس در نظامیه مثل جشن معارفه؛ کرسی نسبتاً بلندی برای مدرس،^{۱۵۵} در صورت عدم یافتن مدرس واجد شرایط موقتاً نائبی ک صلاحیت داشته باشد انتخاب می شود،^{۱۵۶} وجود معید برای بازگو کردن درس به علت کثرت دانشجویان،^{۱۵۷} در ابتدا موضوعات درسی نظامیه برطبق وقف نامه شافعی محدود می شد ولی پس از گسترش نظامیه و ازدیاد دانشجویان و نبوغ دانشمندان، رشته های تحصیلی نیز گسترش پیدا کرد،^{۱۵۸} دایر بودن کلاس های درس در تمام ایام هفته غیر از روز جمعه و اعیاد قبل و بعد از ظهر^{۱۵۹} گواهی پایان تحصیل که متناسب با کیفیت دروس و میزان معلومات دانشجو داده میشد،^{۱۶۰} اختصاص حقوق به شاعران و واعظان در نظامیه،^{۱۶۱} اعمال نزکیه نفس به طریق رسمی و غیر رسمی در نظامیه،^{۱۶۲} حفظ حریم اخلاقی استاد و شاگرد نسبت به طرف مقابل خود،^{۱۶۳} نویسنده گی و استنساخ در کتابخانه توسط منشیان خوش نویس و در اختیار گرفتن کتب دلخواه مطابق اصول کتابداری امروز،^{۱۶۵} تاثیرگزاری مراکز آموزشی سلجوقیان در دانشگاه های اروپایی چه از نظر علمی و فکری و چه از نظر اداری و آموزشی،^{۱۶۶} تمرکز بر مذهب واحد با حمایت از جانب حکومت سبب شدت مجادلات مذهبی، شیع ابداع و ابتکارات تالیفی و کثرت تقلید و نهایتاً سیر نزولی علم و اندیشه و رکود و انحطاط آن شد.^{۱۶۷} موارد فوق شمه ای از قوانین و مقررات بر آمده از مراکز علمی سلجوقیان است.

۱۵۴ ابن کثیر، البدایة والنهایة، ج ۱۲، ص: ۲۴۵

۱۵۵ کسائی، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی اجتماعی آن، ص ۱۳۱-۱۳۰.

۱۵۶ همان، ص ۱۵۹.

۱۵۷ همان، ص ۱۶۱.

۱۵۸ همان، ص ۱۳۴.

۱۵۹ همان، ص ۱۳۳.

۱۶۰ همان، ص ۱۸۳.

۱۶۱ همان، ص ۲۰۴.

۱۶۲ همان، ص ۱۲۶.

۱۶۳ همان، ص ۱۸۴.

۱۶۴ همان، ص ۱۸۴.

۱۶۵ همان، ص ۲۲۴.

۱۶۶ همان، ص ۲۷۶.

۱۶۷ همان، ص ۲۸۱.

۱۶۸ همان، ص ۲۸۷.

ج. حمایت از عالمان و نقش دولت در تشویق و تایید ایشان (نقش ایجابی و سلبی)

گاه این حمایت در قالب حضور و خدمت در دربار نمود پیدا می کرد. مثل مورد حمایت قرار گرفتن ظهیر الدین نیشابوری و محمد بن علی راوندی که هر دو از کارگزاران دولتی به حساب می آمدند.^{۱۶۹} گاه انتخاب ایشان به عنوان ندیم خود: مثلاً قبل از کتاب راحه الصدور راوندی و اندکی بیش از یک دهه پس از کتاب نیشابوری اثر دیگری به نام عقد العلی للموقف الاعلی توسط افضل الدین احمد بن حامد کرمانی نوشته شد که نمونه بارز سبک مصنوع دیوانی است. زیرا نویسنده، خود ندیم فرمانروای سلجوقی کرمان است. که این هدیه را به نشانه قدردانی به فرمانروا تقدیم میکند.^{۱۷۰} راه دیگر حمایت، صلاح و مشورت کردن از ایشان: مثلاً ملکشاه به بزرگان و دانشمندان دستور داد در باب حکومت او بیاندیشند و معلوم دارند که چه اصول نامعقولی در آن پذیرفته شده، چه اصولی از چشم او پنهان مانده، کدامیک از اصولی که فرمانروایان پیش رعایت میکرده اند از نظر او دور مانده، و کدامیک از اینها را میتوان در سلطنت او به کار گرفت.^{۱۷۱} حمایت مالی و فرهنگی: پادشاهان برخورد لازم میدانستند که حرمت علما خصوصاً علمای دین را حفظ کنند. ایشان کفاف آنها را از بیت المال پدید می آوردند و برخورد لازم می دانستند علوم را خصوصاً علم دین را از ایشان می آموزند تا از طریق یادگیری این علوم، بر عدل و انصاف ایشان افزوده شده و از گسترش بدعت در مملکت او خودداری شود.^{۱۷۲}

د. نقش دولت در تامین منابع مالی

سُبکی می گوید: «در نظامیه برای نخستین بار ماهانه‌ی دانشجویان برقرار شد.»^{۱۷۳} وی علاوه بر قرار دادن موقوفه‌های عمده کتابخانه‌هایشان را با کتاب‌هایی سودمند آماده ساخت و با دست و دل بازی به استادان بطور منظم و ماهانه حقوق می داد، همچنین کمک هزینه‌های تحصیلی برای همه‌ی دانشجویان برقرار کرد.^{۱۷۴} در این مورد گفته شده: «در روزگار او سی مدرسه در بغداد بود و ساختمان هر کدام از هر کاخی زیباتر می نمود با این همه نظامیه از همه بهتر بود سراسر این مدرسه‌ها را با املاک و مستغلاتی سرشار و گسترده پشتیبانی مالی

۱۶۹ جولای اسکات میثمی، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ص ۲۸۹.

۱۷۰ همان، ص ۲۹۸.

۱۷۱ همان، ص ۱۹۰.

۱۷۲ همان، ص ۱۹۴.

۱۷۳. السبکی، تاج الدین، طبقات الشافعیه، ج ۵، ص ۱۷۶-۱۷۷.

۱۷۴. همان، ج ۵، ص ۱۷۱.

می دادند».^{۱۷۵} همچنین نظر بر این است که: «درآمد سالانه ی موقوفات نظامیه های بغداد ۱۵۰۰۰ دینار بود.»^{۱۷۶} آلوسی بازگو می کند که همین در آمد سرشار بود که به دانش پژوهان امکان و فرصت داد تا به امر دانش پژوهی بپردازند زیرا برایشان خوراک، پوشاک، زیست ابزار و حتی سواری فراهم می شد، دستاورد این آسان کردها بود که کامیابی های فرهنگی بسیاری از دانشمندان و پژوهندگان از این مدرسه ها^{۱۷۷} به بار نشست.

نتیجه

با توجه به مباحث مطروح نتیجه می گیریم:

۱. وضعیت علمی هر دوره تاثیر مستقیم بر پیشرفت علم و فرهنگ در آن جامعه دارد.
۲. علاوه بر این، نوع حمایتی که نسبت به عالمان در هر دوره از جانب حکومت مصروف می شود، در کمیت و کیفیت تالیفات، تاثیر مستقیمی می تواند داشته باشد.

۱۷۵. زیرجدی، نیره، رساله دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان

۱۷۶. همان

۱۷۷. همان

۳. زمانی که حکومت بدون تعصب از علم و عالم حمایت می کند؛ بستر علمی برای همه مردم فراهم می شود و هر گاه مثل حاکمان سلجوقی متعصبانه به این وضع می نگرد، جز افراد شافعی کسی حق تعلیم و تعلم ندارد.
۴. این گونه تعصبات، زمینه رکود علمی و فکری را در افراد فراهم می آورد.
۵. پرداختن به نقش دولت در حمایت های مالی می تواند در ارتقاء سطح علم اثرگذار باشد.
۶. حمایت های معنوی مثل اختصاص سالی از قصر برای نشر علم و یا حضور امیر و خلیفه در مجالس علمی، نیز به نوبه خود نقش مثبتی در ایجاد فرهنگ و تمدن یک جامعه دارد.
۷. شناخت قوانین حاکم بر مراکز آموزشی هر دوره ما را برای شناخت اهتمام و عدم اهتمام دولت مدد می رساند.
۸. قیاس این دو دوره ما را برای کسب اطلاعات تاریخ نگاری و شرایط موجود در آن راهنمایی می نماید.

منابع و مأخذ

الف) کتابها

۱. آذرنوش، آذرتاش، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۶، مقاله شماره ۲۴۴۹
۲. ابن اثیر، علی بن محمد، تاریخ کامل، ج ۲۶، علمی، تهران، ۱۳۷۱.
۳. ابن جبیر، رحله ابن جبیر، دار بیروت. (کتابخانه مدرسه فقاها).
۴. ابن اسفندیار، محمد بن حسن، تاری خطبرستان، اقبال، پدیده خاور، تهران، ۱۳۶۶.
۵. ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۵ - قم، چ اول، ۱۴۰۴.
۶. ابن فوطی، الحوادث الجامة، (کتابخانه مدرسه فقاها).
۷. ابن مسکویه، احمد بن علی، تجارب الامم، ج ۱، ترجمه: ابو القاسم امامی و علی نقی منزوی، نشر سروش توس، تهران، چ اول.
۸. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، ج ۱۶.
۹. ابن بلخی، فارسنامه ابن بلخی، تصحیح: منصور رستگار فسایی، نشر بنیاد فارس شناسی، شیراز، ۱۳۷۴.
۱۰. اعوانی، غلامرضا، «ترجمه دو فصل از کتاب تحقیق ماللهند بیرونی»، دوفصلنامه جاویدان خرد، ۱۳۵۵، شماره ۱.
۱۱. السبکی، تاج الدین، طبقات الشافعیه، ج ۵، ص ۱۷۶-۱۷۷، (کتابخانه مدرسه فقاها).
۱۲. براون، ادوارد، تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ترجمه: فتح الله مجتبیائی و غلام حسین صدری افشار، ج ۲، مروارید، تهران، چ چهارم، ۱۳۶۷.
۱۳. بن سنجر، هندوشاه، تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان، طهوری، تهران، ۱۳۵۷.
۱۴. بنداری، فتح بن علی، تاریخ سلسله سلجوقی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۶.

۱۵. بیهقی، علی بن زید، تاریخ بیهقی، فروغی، تهران - ایران، ۱۳۶۱ ه.ش، ص ۱-۵.
۱۶. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، ترجمه تقویم التواریخ (سال شمار وقایع مهم جهان از آغاز آفرینش تا سال ۱۰۸۵ هـ.ق)، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۴. (سایت دایره المعارف طهور)
۱۷. حجتی، صادق، تاریخ تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه، بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، تهران، ۱۳۹۳.
۱۸. حلمی، احمد کمال الدین، دولت سلجوقیان، ترجمه: عبدالله ناصری، نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، (شماره انتشار ۷۴، گروه تاریخ ۲۳)، چ ۴
۱۹. دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، برگرفته از مقاله «تحفه الامراء». (کتابخانه مدرسه فقاهاست)
۲۰. راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۸، انتشارات نگاه، تهران، چ دوم، ۱۳۸۲.
۲۱. راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۲، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۴.
۲۲. شیخ مفید، الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره، کنگره شیخ مفید، قم، چ اول، ۱۴۱۳، اول (کتابشناسی نرم افزار شیخ مفید)
۲۳. صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، انتشارات فردوس، تهران، چ هشتم،
۲۴. طهرانی، آقابزرگ، طبقات اعلام الشیعه، ج ۱. (کتابخانه مدرسه فقاهاست).
۲۵. علی بن اثیر، عز الدین، کمل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ج ۲۳، ترجمه: ابو القاسم حلت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱.
۲۶. عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۳، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳.
۲۷. فراهیدی، خلیل بن أحمد، کتاب العین؛ ج ۸ - قم، چ دوم، ۱۴۰۹.
۲۸. فروزانی، سید ابوالقاسم، سلجوقیان از آغاز تا فرجام، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۹۳.
۲۹. قدیانی، عباس، فرهنگ جامع تاریخ ایران، ج ۱، آرون، تهران، ۱۳۸۷.
۳۰. محمدی ملایری، محمد، تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی، ج ۲، توس، تهران، ۱۳۷۹.
۳۱. محمدی، ذکر الله؛ پرویش، محسن، «دارالعلم های دوره آل بویه و نقش آن در شکوفایی و ارتقا علم و دانش»، دو فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، سال چهارم، شماره هفتم، ۱۳۸۲.
۳۲. مقدسی، أبو عبد الله محمد بن أحمد، أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم، ج ۲، ترجمه: علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چ اول، ۱۳۶۱.
۳۳. منتظری مقدم، حامد، مکتب تاریخی مسعودی، کیهان اندیشه ۱۳۷۶ شماره ۷۱.
۳۴. موسوی، سید جواد، «جستاری بر روش تاریخ نگاری ابن اثیر با تکیه بر کتاب الکامل فی التاریخ»، فصلنامه تاریخ نو، سال ۸، شماره ۲۳، ۱۳۹۷.
۳۵. موسوی، سید حسن، زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، بوستان کتاب، قم، چ اول، ۱۳۸۱. (کتابخانه الکترونیکی شیعه)
۳۶. میثمی، جولی اسکات، تاریخ نگاری فارسی سامانیان، غزنویان، سلجوقیان، ترجمه: محمد دهقانی، نشر ماهی، تهران، ۱۳۹۱.
۳۷. نرشخی، ابی بکر محمد بن جعفر، تاریخ بخارا، تصحیح: مدرس رضوی، نشر توس، تهران، چ دوم،
۳۸. جعفریان، رسول، تاریخ ایران اسلامی، ج ۲، نشر کانون اندیشه جوان، تهران، ۱۳۸۷.

۳۹. جعفریان، رسول، **تاریخ ایران اسلامی**، ج ۲، سایت ویکی نور دانشنامه تخصصی کتاب شناسی و زندگی نامه
۴۰. سجادی، صادق، علمزاده، هادی، **تاریخ نگاری در اسلام**، انتشارات سمت، چ یازدهم، تهران،

(ب) مقالات

۱. امینه، حمید رضا؛ سپهری، محمد، «نقش نهادهای آموزشی فارس در گسترش علوم اسلامی در دوره آل بویه»، **پژوهشنامه قرآن و حدیث**، ۱۳۹۷، ۱ (۲۲): ۵۱-۷۸
۲. جلیلیان، قهرمان، «نقش حکومت آل بویه در توسعه فرهنگ شیعی»، **پژوهش های علوم انسانی دانشگاه اصفهان**، سال ۴، شماره ۲۱، ۱۳۹۲.
۳. خانجانی، قاسم، «منابع شیخ مفید در گزارش های تاریخی»، **تاریخ در آینه پژوهش**، ۱۳۸۷، شماره ۱۹
۴. زبردی، نیره، «دستاوردهای علمی شیعیان در دوره سلجوقیان»،
۵. صادقیان هرات، محمد، «تاریخ نگاری شیعه در دوره آل بویه در مکتب بغداد» پایان نامه کارشناسی ارشد گروه تاریخ، راهنما دکتر علی ناظمیان فرد، مشاور دکتر هادی و کیلی، ۱۳۹۲
۶. عابدینی، ابوالفضل؛ قهرمانی، مهدی، «مقایسه نظام آموزشی ومراکز علمی آل بویه و سلجوقیان»، و **فصلنامه آفاق دین**، سال ۲، شماره ۵، ۱۳۹۰.
۷. عظیمی، رقیه سادات، «بیمارستانهای دوران آل بویه، مجله طب سنتی اسلام و ایران»، سال ۳، شماره ۳، ۱۳۹۱.
۸. فروزش، عیسی سینا؛ زرگری نژاد، غلامحسین، « بررسی مولفه های فرهنگی تاثیر گذار بر تاریخ نگاری ابوعلی مسکویه رازی (هق ۳۲۵-۴۲۱)»، **مطالعات تاریخ فرهنگی: پژوهش نامه انجمن ایرانی تاریخ**، سال ۸، شماره ۲۹، ۱۳۹۵.
۹. کسایی، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی - اجتماعی آن

(ج) نرم افزارها

۱. نرم افزار جامع فقه اهل بیت علیهم السلام.
۲. نرم افزار جامع الاحادیث.
۳. نرم افزار جامع فقه نور.
۴. نرم افزار نور السیره.